

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

ГОМОФОБИЯ, ЯК ЗАХИСНИЙ МЕХАНІЗМ У ЮНАКІВ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 4 курсу 07-431 групи

Спеціальності 053. Психологія

Освітньо-професійної (наукової) програми

«Психологія»

Спеціалізація: соціальна психологія

Руслана КАЛІНЧЕВА

Керівник: к. психол. наук, доцент Анастасія ЯЦЮК

Рецензент: д. психол. наук, професор Олена БЛИНОВА

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЩОДО ПОНЯТЬ ГОМОСЕКСУАЛЬНОСТІ	7
1.1. Історія розвитку поняття «гомосексуальність»	7
1.2. Виокремлення понять, що окреслюють ставлення до ЛГБТ	10
1.3. Значимість виховання толерантності у XXI столітті	13
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З КЛІЄНТАМИ ГОМО- І БІСЕКСУАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ	17
2.1. Основні помилки, що можуть бути допущені психологом під час консультування ЛГБТ – клієнта	17
2.2. Терапевтичні групи, як форма роботи з ЛГБТ	21
2.3. Психологічна робота з підлітками гомосексуальної орієнтації	23
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ГОМОФОБІЮ	27
3.1. Характеристика вибірки та методу дослідження.	27
3.2. Аналіз результатів дослідження	31
3.3. Взаємозв'язок між рівнем агресивності, емоційного інтелекту та прояву гомофобії	32
3.4. Дослідження психолінгвістичних маркерів у казках опитуваних	35
3.5. Профілактика гомофобії шляхом підготовки психологів до коректного консультування ЛГБТ – спільноти.	38
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі особливе місце займає проблема толерантності. Щодня, кожна людина стикається з чимось, що не збігається з її світоглядом: іншими звичаями, звичками, поведінкою. І зіштовхуючись з цим, вона робить вибір: як поставитися до подібної «інаковості», проявити толерантність або ж виявити нетерпимість.

Порушуючи тему сексуальної толерантності, ми звертаємо увагу на те, що в 1974 році Американська психіатрична асоціація (АПА) офіційно визнала гомосексуальність, як норму сексуальності людини нарівні з гетеро- і бісексуальністю. А у 1990-му Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) виключила гомосексуальність з 10-го перегляду у Міжнародній класифікації хвороб, яка діє в Україні у повному обсязі з 1999 року.

На сьогодні, у науковому світі, фахівці в області психіатрії та психології, однозначно сходяться у тому, що гомосексуальність є нормальним і позитивним різновидом сексуальних орієнтацій людини. Існує велика кількість наукових даних, які свідчать про те, що психічне здоров'я і соціальна адаптація не залежить від сексуальної орієнтації. Доказом є історії ЛГБТ людей, які живуть повноцінним життям, досягають успіху і не бояться осуду і переслідування, в країнах з високим рівнем толерантності. «Чи можна назвати Україну толерантною?» - відповідь доволі суб'єктивна, але у будь-якому випадку - негативний вплив на життя, здоров'я і благополуччя ЛГБТ-людей можуть надавати дискримінація, упередження, а також існуючі в суспільстві стереотипи. Багато людей у Європі, і в інших частинах світу, піддаються стигматизації через свою дійсну або приписану сексуальну орієнтацію, чи гендерну ідентичність, і не можуть в повній мірі користуватися загальними правами людини. Деякі з них стають жертвами злочинів на підґрунті ненависті і не можуть розраховувати на захист, коли на них нападають на вулиці свої ж співгромадяни. І у такому становищі формується інтолерантність суспільства.

Говорячи про актуальність роботи, варто зауважити, що тема толерантності завжди була і буде актуальною, як і будь-який високоморальний щабель у житті людини. Представники гомосексуальної орієнтації завжди були навколо нас, тільки різниця у тому, що не так давно, вони почали боротися за свої права і «виходити у світ».

Не менш гостро постає проблема звернення до практикуючого психолога людини з гомосексуальною орієнтацією. У випадку гомофобного середовища, вона втрачає віру у гуманне ставлення спеціаліста, у його можливість бути відкритим не тільки запитам гетеросексуальних подружніх пар, а й одностатевих, які також хочуть мати право на визнання, хоча б на міжособистісному рівні. Саме тому, якщо психолог дійсно зацікавлений у супроводі клієнтів-ЛГБТ, він має відкрити у собі толерантність по відношенню до гомосексуалів і проблем, з якими вони можуть зіштовхнутися.

Серед вітчизняних учених-психологів дослідженням поняття психологічних аспектів ЛГБТ-спільноти займалися: І. С. Кон, М. Л. Сабунаєва, Д. Д. Ісаєв, О. Л. Размахова. Дослідженням толерантності, неприйняттям та гомофобії особистості займалися такі вітчизняні учені, як: С. К. Бондирєва, В. М. Павленко, М.М. Мельничук.

Враховуючи все вище сказане, нами була обрана тема дипломної роботи «Гомофобія, як захисний механізм у юнаків».

Об'єктом дослідження є ставлення юнаків до ЛГБТ.

Предметом є інтелектуальний, емоційний та поведінковий чинники гомофобного ставлення до ЛГБТ спільноти.

Мета роботи полягає у визначенні чинники, що впливають на неприйняття представників ЛГБТ спільноти і їх вплив на процес терапевтичної роботи психолога з гомосексуальним клієнтом.

Відповідно до мети були визначені наступні **завдання**:

1. Теоретично проаналізувати можливі джерела виникнення неприйняття представників ЛГБТ – спільноти, і визначити методи психологічної роботи з гомосексуальними клієнтами.
2. Розробити діагностичний інструментарій, з метою дослідження чинників, що впливають на ставлення до представників ЛГБТ – спільнот.
3. Дослідити вплив чинників на формування гомофобії.
4. Розробити та провести майстер-клас для практикуючих психологів-консультантів, як засіб профілактики гомофобії.

З метою вирішення поставлених завдань були використанні такі **методи дослідження**:

– *теоретичні*: теоретико-критичний аналіз літератури з теми дослідження; зіставлення, узагальнення і синтезування здобутої інформації тощо.

– *емпіричні*: авторська анкета «Визначення прояву нетерпимості» (для визначення можливого ситуаційного прояву гомофобії чи нетерпимості, тобто, для визначення поведінкового фактору); «Опитувальник агресивності» Л. Г. Почебута (для визначення емоційного фактору); опитувальник «Діагностика емоційного інтелекту Н. Холла (для визначення когнітивного фактору).

– *математико-статистичної обробки емпіричних даних*: лінійний коефіцієнт кореляції Пірсона для визначення наявності зв'язку і підтвердження його статистичної значимості між показниками; метод контент-аналізу у вигляді психолінгвістичних маркерів у авторській казці (для виявлення взаємозв'язку додаткових факторів у прояві нетерпимості).

Практичне значення отриманих результатів: узагальнення сучасних наукових уявлень, щодо гомофобії, та визначення окремих чинників, що впливають на ставлення до ЛГБТ спільноти, дозволить виявити людей з високим рівнем прояву нетерпимості і гомофобії; розробити і впровадити

корекційну програму цих форм поведінки, у вигляді тренінгу; визначити перспективи та ймовірність корекції гомофобії. Проведенні майстер-класи у вигляді профілактичної роботи – є конструктивним засобом запобігання розповсюдження і росту гомофобії не тільки у професійному колі психологів, а й серед суспільства у цілому.

Апробація результатів дослідження: результати дослідження представлені у статті «Факторы, которые влияют на толерантное отношение к инаковости» (РЕМ: Psychology. Educology. Medicine. – 2020. – № 1) та у статті «Казка, як метод дослідження ставлення до представників ЛГБТ-спільноти», яка буда відправлена до друку у Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів / А.М. Яцюк, Н.О. Олейник, В.В. Мойсієнко та ін. – Херсон : ПП Вишемирській В. С., 2020).

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та двох додатків. Обсяг роботи: 44 сторінки, використано 49 наукових джерел.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Історія розвитку поняття «гомосексуальність»

«Гомосексуальність, як і інші унікальні явища людського досвіду, надто складна, щоб її можна було пояснити, виходячи зі звичайних людських уявлень. Якщо нашою найбільшою людською рисою є володіння величезною кількістю різноманітних можливостей і здібностей, особливо в тому, що стосується людських взаємин, то нас не повинно дивувати, що у деяких з нас здатність до любові спрямована на осіб своєї статі»

Френсіс Марк Мондимер

Якщо говорити про історію і про першоджерела гомосексуальності, то можна зрозуміти, що вона завжди була є і буде. Тільки відмінність у тому, що слова «гомосексуальність» не існувало до 1869 року, коли воно вперше з'явилося в памфлеті, написаному у формі відкритого листа міністру юстиції Німеччини [17], а зараз про це говорять і навіть відстоюють права на існування. Іноді люди вважають, що одностатеві пари почали з'являтися тільки останнім часом і це пов'язано з розквітом толерантності або свободи самовираження. Насправді це не так. Гомосексуальність існувала в різних культурах і суспільствах протягом всієї історії. Покликаючись на давньогрецьку літературу, можна помітити, що чи не вперше гомосексуальність згадувалась у праці Платона - «Бенкет», написаному, як припускають, в 386 році до н. е. В одній із частин діалогу його учасники розмірковують про відносні переваги різних видів любові [24]. У греків не було слів «гомосексуальність» і «гетеросексуальність», тому що у всіх чоловіків передбачалася здатність відчувати пристрасні почуття як до чоловіків, так і до жінок. Подібно до відносин, нерозривно пов'язаних з домінуванням чоловіків в давньогрецькому суспільстві і з моделлю домінування / підпорядкування в сексуальних відносинах: сексуально

домінуючий чоловік у відносинах і з чоловіками, і з жінками не піддавався критиці [36]. Хоча сучасний термін, який визначає жіночу гомосексуальність, походить від назви грецького острова Лесбос, майже нічого не відомо про Сафо, найвідомішу з остров'ян, що жила у VI столітті до н. е. І незважаючи на те, що від творів Сафо збереглися тільки фрагменти, серед них були віднайдені вірші про палке кохання до жінки. Про ставлення древніх греків до жіночої гомосексуальності не можна судити більш-менш визначено. Проте в одній із робіт про життя і творчість Сафо, стверджується, що, як і чоловіки, жінки в Стародавній Греції (або хоча б на Лесбосі в VI столітті до н. е.), могли вільно висловлювати гетеросексуальні і гомосексуальні почуття, не будучи засудженими суспільством і не несучи на собі ярлика: «Сафо була поетом, яка любить жінок. Вона не була лесбійкою, яка писала вірші» [38].

Якщо звернутися до більш-менш сучасних поглядів, не таких віддалених, як давньогрецькі часи, то варто згадати про бардашей (від фр. *berdache* - чоловік-гомосексуал) [18]. Під час подорожей по Північній Америці в середині XVIII століття французькі місіонери і дослідники помітили серед аборигенів чоловіків, які виконували роль жінок і носили жіночий одяг (транссексуали), в якості своїх сексуальних партнерів обираючи чоловіків. У протиставлення цим чоловікам, були жінки, які носили чоловічий одяг, брали участь в полюванні, військових битвах і інших заняттях. Європейці визначали чоловіків-бардашів, як «содомітів (прим. автора - люди, які мають гріховну, девіантну поведінку), схильних до гідоти», та як тих, хто «віддається найнижчим пристрастям» [34]. І вони були шоковані, дізнавшись, що транссексуальність і гомосексуальна поведінка не тільки вважалось допустимим серед індіанців, а й в деяких індіанських племенах бардаш були навіть шановані [49].

Нерідко можна почути аргумент про те, що сексуальність має бути пов'язана з продовженням роду, в іншому вигляді – це хибно [26]. Неправильним якраз є це твердження. Ігор Кон пояснює, що сексуальність не пов'язана з репродукцією. Вона виражається в думках, фантазіях, діях і

залежить від взаємодії біологічних, соціальних, культурних, етичних та інших чинників. Тобто сексуальну поведінку (не тільки людей, а й тварин, до речі) пов'язано не завжди з репродукцією. Вона виконує функції, пов'язані з оформленням ієрархічних відносин влади або з врегулюванням конфліктів [13]. Згадуючи про біологічну функцію людини, варто зауважити, що на сьогоднішній день питання про генетичну обумовленість гомосексуальності є дуже актуальним [45]. Так, Річард Піллард, професор Бостонського університету і психіатр, в ході експерименту довів, що ймовірність того, що брат гея теж виявиться геєм, становить 22%. Дослідження монозиготних (однойцевих) близнюків дають більш надійну інформацію: той же Піллард провів дослідження і дійшов висновку, що внесок спадковості в гомосексуальність становить від 30 до 40%. Також дослідник вважає, що наявність у гомосексуалів інших гомосексуальних родичів частіше відповідає материнській лінії спадкоємства. Тобто, можливо, існуючий ген гомосексуальності знаходиться на X-хромосомі. На підтвердження цьому психологи Рей Бланчард і Ентоні Богарт в 1996 році помітили, що геї часто мають більше старших братів, ніж гетеросексуальні чоловіки. Цей феномен назвали синдромом молодшого брата. В його основі лежить імунна відповідь матері проти білків, пов'язаних з Y-хромосою. Швидше за все, це білки, які синтезуються в мозку, у відділах, пов'язаних з формуванням сексуальної орієнтації. З кожною наступною вагітністю в організмі жінки стає більше антитіл проти цих білків, а вплив антитіл на мозок змінює відповідні структури [14; 42].

Отже, гомосексуальність, як сексуальна орієнтація не є поняттям, якому немає місця у нашому світі. Все більше авторів пишуть про гомосексуальність, як різновид норми. Вона має свій філогенетичний та онтогенетичний розвиток. Якщо і існують чинники навколишнього середовища, що впливають на сексуальну орієнтацію, ми поки що їх не знаємо. Це незнання спонукало вчених вивчати одностатеве поведінку у

тварин, а також вивчати відмінності в мозку між гомо і гетеросексуалами, генетику і вплив у внутрішньоутробному розвитку.

1.2. Виокремлення понять, що окреслюють ставлення до ЛГБТ.

Останнім часом зростає інтерес до дослідження поняття «гомофобія» і «толерантність». Визначення цих понять не може бути повним без змісту поняття «терпимість». У науковій літературі, «толерантність», найчастіше характеризують як терпимість. Зокрема терпимість до інших переконань, думок, поглядів. Однак, як зазначає С.К. Бондирева [2], до сих пір поняття толерантності залишається вкрай невизначеним, відсутні жорстко відібрані його загальновизнані характеристики, воно не диференційовано, науково не обґрунтоване за рівнями, за формами прояву і по відношенню до багатьох близьким за смисловим навантаженням термінів. Тому ми візьмемо на себе сміливість розвести ці два поняття (толерантність / терпимість). Такий хід є важливим для нашого дослідження. По-перше, тому що при формуванні гомосексуальної самоідентифікації, яку проходить кожна людина, що виявила у собі гомосексуальність, вона звертається спочатку до терпимості, а вже потім до позитивного самоприйняття, тобто - до внутрішньої толерантності [46]. По-друге, не завжди людина з високорозвиненою терпимістю може бути толерантною.

Виходячи з цього, в нашому розумінні, під терпимістю прийнято розуміти свідому відмову людей, окремих громадян або суспільства в цілому, від прояву відкритого неприйняття до інших людей, несхожим на них з тих чи інших обставин. Внутрішньо, людина, у свою чергу, може спостерігати досить відчутний дискомфорт при спілкуванні з несхожими на нею людьми [40]. Але в той же час вона, у силу внутрішніх переконань, здатна бути терпимою до них, співпрацювати з ними, спільно вирішувати значущі завдання. Терпимість може бути нав'язана людині - за допомогою переконання, впливу через ЗМІ, застосування різних соціальних технологій. Даний механізм дозволяє зацікавленим суб'єктам - перш за все, державі - в

досить короткі терміни налагодити взаєморозуміння в суспільстві, яке складається з людей, несхожих з тих чи інших обставин один на одного.

У свою чергу, досить змістовним є визначення толерантності О. Асмолова, який зазначав, що «Толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття іншої логіки та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на відмінність, несхожість...» [1]. Толерантність - це загальнолюдська цінність, яка здійснюється через закон і традиційні суспільні норми, значення якої зростає в міру самовизначення особистості, а її актуалізація відбувається в переломні моменти життя; по-третє, як практична норма спілкування, що дозволяє ефективно вирішувати протиріччя і конфлікти в процесі спілкування. Людина не може стати толерантною миттєво. Тобто, на відміну від терпимості, толерантність - явище, яке, як правило, формується у межах тривалого періоду часу. Вона не може бути нав'язано людині зацікавленими особами.

Відповідно, виокремлюють три рівні прояву толерантності: *диспозиційний, рефлексивний та поведінковий*.

Перший — *диспозиційний* — це рівень фундаментальних базових установок, сформованих на ос нові ціннісно-сміслової системи особистості, включаючи систему стосунків зі світом та іншими людьми. Можна сказати, що «система відносин особистості, представлена в її інтерпретаційних схемах і практичних способах взаємодії з іншими, є фундаментальною детермінантою спрямованості, якості, сили, вибірковості, ситуативності або обмеженості прояву толерантності у міжособистісному спілкуванні».

Другий рівень — *рефлексивний* — являє собою сферу безпосереднього інтрапсихологічного реагування на зовнішню ситуацію «тут і зараз». Цей рівень включає шари як несвідомих установок, когніцій, стереотипів тощо, які опосередковують як рефлексію, так і сферу усвідомлення, рефлексивні процеси. Саме на цьому рівні відбувається процес соціальної перцепції, що

постає як один із феноменальних проявів толерантного (інтолерантного) сприйняття партнера у спілкуванні.

Третій — *поведінковий*. На цьому рівні відбуваються безпосередні акти толерантного реагування в різних поведінкових формах, наприклад, у формі критичного діалогу, впевненої поведінки, що ґрунтується на здатності відстоювати свою точку зору і досягати мети, поважаючи партнера і не псує стосунків з ним, в різноманітних проявах кооперативного взаємозв'язку [33].

Звертаючись до протилежної сторони як сексуальної терпимості, так і толерантності, варто дати визначення поняттю «гомофобії». Гомофобія (від грец. ὁμός «подібний, однаковий» + φόβος «страх, боязкість») - ірраціональний страх перед гомосексуальними думками, почуттями, поведінкою і людьми [37]. Нерідко гомофобію порівнюють зі ксенофобією – переживанням страху, ненависті і недовіри до людей, які за якоюсь ознакою відрізняються від особи, яка є ксенофобом [39].

Італійські вчені заявили, що люди, які дотримуються гомофобних поглядів, схильні до психопатії та неадекватної поведінки в стресових ситуаціях. На думку дослідників, цей факт може свідчити про те, що гомофобія є психічним захворюванням. На доказ цього було проведено дослідження, у якому взяли участь 560 студентів віком від 18 до 30 років, причому більшу частину опитаних (70%) становили жінки. Щоб оцінити ставлення студентів до одностатевого кохання, вчені попросили їх відповісти на 25 запитань, наприклад: «Чи вважаєте ви, що гомосексуалісти повинні працювати з дітьми?» і «Чи любите ви жартувати над геями?».

Потім опитаних перевірили на схильність до депресії, агресивної поведінки і іншим відхиленнями. З'ясувалося, що серед добровольців, визнаних гомофобами за підсумками першого тексту, в середньому більше людей з психопатичними нахилами. Крім того, студенти-гомофоби з меншим бажанням йдуть на близький контакт з іншими особистостями. Також вони

володіють незрілими захисними механізмами - стикаючись зі стресом, вони вважають за краще йти від реальності або накопичувати в собі агресію [35].

Вперше термін «гомофобія» з'явився в 1972 році у книзі «Суспільство і здоровий гомосексуал» американського психіатра Джона Вейнберга [48]. Цим терміном він зазначив страх контакту з гомосексуалами або їх неприйняття самих себе. Пізніше термін був уточнений в резолюції Європарламенту 2006 року «Про гомофобію у в Європі»: «ірраціональний страх і ворожість до гомосексуалів, що базуються на упередженні, подібного расизму, ксенофобії, антисемітизму та сексизму» [43]. При цьому слід відрізнити гомофобію від *гомонегативізму*, коли людина просто дистанціюється від теми одностатевих відносин, але особисто нічого проти них не має. Гомофобія ж від теми гомосексуальності не дистанціюється, а, навпаки, приділяє їй максимум уваги.

Отже, порівняння таких понять, як терпимість, толерантність та гомофобія, дало нам можливість для розуміння, що толерантність - це не безпринципність, не тільки спроможність з усім ужитися і все прийняти. Як гомофобія, так і толерантність - є активною і свідомою позицією індивіда.

1.3. Значимість виховання толерантного ставлення у XXI столітті.

Розбираючи формування толерантного ставлення до представників ЛГБТ, важливо розвести два поняття - толерантну поведінку і толерантне ставлення, кожне з яких має окремий зовнішній прояв і вплив на формування соціального сприйняття. Більшість вчених сходилися на думці, що толерантне ставлення особистості до іншої культури, виконує основну роль у структурі свідомості та самосвідомості, є багатограним особистісним утворенням, що виникає у результаті розуміння і присвоєння основ культурної сутності різних сторін сучасного світу, розуміння, прийняття і визнання особистістю інших культур [21; 44]. А в основі толерантної поведінки лежить здатність зберігати психологічну стійкість і стійкість в проблемних ситуаціях і комунікації, що дозволяє нам розглядати таку

поведінку як соціально-психологічну компетенцію особистості, адекватно оцінювати ситуацію і знаходити оптимальний вихід з неї [16].

Разом з цим, толерантна поведінка служить віддзеркаленням толерантного ставлення, як відображення у свідомості суб'єкта відповідності сформованої ідентифікаційної системи і супроводжується орієнтацією на цінності поваги людської гідності і культури [5]. Продуктивним середовищем формування толерантної поведінки і толерантного ставлення молоді є полікультурна освіта, оскільки саме вона спрямована на становлення, розвиток особистості шляхом входження у культуру, а також - забезпечення сприйняття адекватних сучасних знань про світ. Безумовно, потенціал полікультурної освіти полягає в становленні самосвідомості, створенні суб'єктом образу себе, світу, свого вибору в ситуації невизначеності. Саме воно задає конкретний соціокультурний контекст, в якому розвивається індивід з його внутрішніми властивостями особистості, їх природою [9; 41].

Толерантне, як відношення, так і поведінку, потрібно формувати з дитинства. Аргументацією цього твердження є те, що молодший шкільний вік характеризується підвищеною сприйнятливістю до зовнішніх впливів, вірою в істинність усього, чого навчають, що кажуть, а також відрізняється безкомпромісністю у моральних вимогах до інших і безпосередністю в поведінці [46]. Саме у цьому віці виникають величезні можливості для систематичного і послідовного морального виховання дітей, у тому числі і виховання толерантності у ставленні до світу, до людей, до самого себе [15]. Такого роду розумовий і моральний розвиток дозволить: реалізуватися системі внутрішніх ресурсів дитини, що відображають її готовність і здатність позитивно взаємодіяти з іншими людьми, які відрізняються за зовнішністю, думками, почуттями, цінностями, поведінкою; проявлятися в різних видах (міжособистісному, міжетнічному, міжкультурному) розуміння; і продуктивно вирішувати завдання взаємодії [33].

Основа толерантності і можливий простір її динаміки лежать і діють перш за все у площині досвіду особистості. Тому і виховання толерантності - це цілеспрямована організація позитивного досвіду толерантності, тобто цілеспрямоване створення умов, які потребують взаємодії з іншими людьми, якими б в очах суб'єкта вони не були [4].

Досвід толерантності, позитивний (створені нормальні відносини) або негативний (негативно забарвленні відносини), є у кожної людини, у тому числі - у дитини, у якої є «улюблені» і «ненависні» люди. Принципово важливо й інше: процес виховання толерантності відбувається ефективніше, коли він є обопільним. Звичайно, створити таку ситуацію досить непросто, але в «контактних» умовах - цілком ймовірно. У такому випадку відбувається взаємне збагачення досвідом толерантності, що створює емоційне, інтелектуальне та моральне поле, на підґрунті якого формується позитивний досвід відносин і спілкування [22].

Якщо ж питання виховання толерантності не буде порушене ще в дитинстві, пізніше, у поведінці і ставленні дорослих людей, ми маємо ситуацію інтолерантності відносин [47]. Зокрема, це завдає шкоди і науковій діяльності. У даному випадку, гомофобія представників вченого співтовариства може заважати розвиватися цілому науковому напрямку, такому як вивчення психології представників ЛГБТ спільноти. Так само, інтолерантність може мати свій вихід у злочинах на підґрунті ненависті - один з найбільш травматичних для психіки видів насильства, особливо, коли на одну (або кількох) людину спрямована ненависть величезної соціальної групи. Фактично, у цей момент жертва злочину виступає «відповідальним» за усю групу - адже гвалтівникам неважливо, кого саме вони б'ють, важливим є лише факт ставлення до ЛГБТ. Концентрація ненависті виявляється такою, що жертва злочину часто отримує значні фізичні травми, а іноді справа може закінчитися і загибеллю.

Люди, які нападають на ЛГБТ, роблять це через неприйняття ними так званої «видимої» гомосексуальності або порушення традиційних гендерних

ролей. Важливо відзначити, що насильство також відбувається відносно осіб, які сприймаються як представники ЛГБТ, навіть якщо вони ними не являються. Фактично, такий рівень гомофобії виникає через малу інформативність сто воно теми гомосексуальної орієнтації. А прагнення приховати інформацію лиш породжує виникнення кола страхів. Важко повірити, але колись і Америка була доволі гомофобною країною. У 1999 році дві третини американців виступали проти легалізації одностатевих шлюбів, і вже через 20 років ситуація є прямо пропорційною - понад дві третини американців підтримують одностатеві шлюби і менше третини виступають проти них [33].

Отже, толерантність відіграє величезну роль у сучасному житті. Від рівня розвиненості толерантності у суспільстві на пряму залежить, як мінімум - комфортність співіснування, і як максимум - моральна розвиненість суспільства. Гомосексуальність, не дивлячись на те, що була визнана нормою сексуальної орієнтації, все ще піддається гонінню з боку тих членів суспільства, які в тій чи іншій мірі інтолернті. Таким чином, ми маємо справу з тим, що учені століттями сперечалися про те, чи є гомосексуальність хворобою, і ось тепер, вперше, вони доводять, що істинним психічним розладом є – гомофобія. Це легко пояснюється тим, що у адекватному протіканні процесу неприйняття – людині може бути просто не до вподоби поведінка гомосексуалів. Але, це зовсім не означає, що вона обов'язково будете усім пояснювати, що вона сама не є гомосексуалом, що вона відчуває ненависть по відношенню до них, чи, що не згодна, щоб вчителі-гомосексуали вчили її дітей. Саме тому, суспільство ХХІ століття, яке славиться своїм прагненням до антропоцентризму і рівноправ'я, має ставити за мету не тільки виховання толерантного ставлення, а й виокремлення методів боротьби з гомофобією.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З КЛІЄНТАМИ ГОМО- І БІСЕСУАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

2.1. Основні помилки, що можуть бути допущенні психологом під час консультування ЛГБТ – клієнта.

Недосконалість термінологічної бази, що стосується питань статі, гендеру та сексуальності, змушує людей і в тому числі психологів, користуватися загальновідомими на сьогоднішній день поняттями, які не описують всю повноту і різноманітність сексуальності особистості, проте тільки ці поняття дозволяють нам вести діалог з клієнтом. Тому, важливою роботою психолога-теоретика є: сформулювати, поширити і ввести у повсякденну практику більш вузькі терміни для опису різних характеристик особистості.

Описуючи сексуальну орієнтацію, фахівці, психотерапевти і сексологи, в першу чергу, спираються на знання про три варіанти сексуальної орієнтації: гетеросексуальна, гомосексуальна і бісексуальна. Такий бінарний розподіл може нести за собою чимало складнощів. Тому, щоб не зіштовхнутися зі схожою проблемою, потрібно спиратися на самопрезентацію клієнтів, уточнюючи їх сексуальну і гендерну ідентичність, і таким чином, довіряючи їм роль експертів. Таке рішення тільки зміцнить довіру між клієнтом і психологом, так як уважне ставлення до його формулювань є ознакою визнання терапевтом його чуттєвих переживань, серйозного і доброзичливого ставлення до його ідентичності та життєвих виборів. Натомість, хоча і важливо не піддаватися бажанню інтерпретувати обрані клієнтом формулювання, тим не менш, є ознайомчі терміни, які повинен знати кожен фахівець, який працює з клієнтами ЛГБТ [11].

Сексуальна орієнтація - один із чотирьох компонентів людської сексуальності, яка визначається як більш-менш постійний емоційний,

романтичний, сексуальний або еротичний (чуттєвий) потяг індивіда до інших індивідів певної статі.

Інші три компоненти сексуальності:

- біологічна стать (у всій її сукупності - генетична, гонадна, гормональна, зовнішня і внутрішня генітальна);
- гендерна ідентичність (психологічна приналежність до певної статі, не обов'язково збігається із біологічною статтю);
- соціальна гендерна роль (поведінка індивіда у суспільстві, яка відповідає культурним нормам і стереотипам і вказує на ту чи іншу «типово чоловічу» або «типово жіночу» поведінку).

Сексуальна орієнтація, як поняття, відрізняється від сексуальної поведінки тим, що вона має відношення до почуттів та емоцій людини, а не до її дій (поведінки). Людина може не проявляти свою сексуальну орієнтацію у своїй «соціальній» сексуальній поведінці, а підтримувати, імітувати сексуальну поведінку, що не відповідає її реальній сексуальній орієнтації (і взагалі сексуальності). Сексуальна орієнтація також відрізняється від сексуальної ідентичності: сексуальна орієнтація - це те, ким людина «є в дійсності», її думки, бажання, почуття, емоції, а сексуальна ідентичність - це те, ким людина себе вважає і як вона самовизначається [13; 28].

Зростанню загальної культури людини посприяло прийняття гомосексуальності, як норми сексуальної орієнтації, але ще більшим «стрибком» стало перейменування пострадянських термінів на більш гуманні. Наприклад, «гомосексуалізм» - це некоректна назва гомосексуальності, так як у суфіксі «зм» закладена патологія і відхилення від норми. Порівняйте: гетеросексуальна орієнтація / гетеросексуальність, а не «гетеросексуалізм». Тому використання терміна «гомосексуальність» на лексичному рівні позбавляє явище негативізму у сприйнятті і патології. Те ж саме зі словом «гомосексуаліст»: суфікс патологізує (порівняйте зі словом «гетеросексуал», а не гетеросексуаліст). Відповідно до цього використовуються гомосексуал (або гей), гомосексуалка (або лесбійка) [30].

Ці слова зовсім нейтральні і не несуть ніякого негативного навантаження. У діалозі з клієнтами краще говорити: гомосексуальна орієнтація, а не «нетрадиційна сексуальна орієнтація». А також «марш-рівності», а не гей-парад, так як марш-рівності виник, як частина руху за громадянські права наприкінці 1960-х, зокрема проти дискримінаційних законів (гомосексуальні відносини в багатьох країнах були заборонені законом). Зараз суть параду не змінилася - зробити ЛГБТ-спільноту помітною, заявити, що вона повинна мати ті ж права, що і гетеросексуальна більшість. Це боротьба за право мати можливість бути собою, а якщо ми вживаємо термін «гей-парад», тим самим ми робимо акцент на демонстрації сексуальної приналежності [12].

Окрім того, є вагома різниця між поняттями трансгендерність і транссексуальністю, які часто плутають. Для початку, гендер - це соціальна стать, що визначає поведінку людини у суспільстві і те, як ця поведінка сприймається. Включає в себе біологічну стать, гендерну роль (набір очікуваних зразків поведінки для чоловіків і жінок), гендерну атрибуцію (сприйняття гендеру людини оточуючими) і гендерну ідентичність (як людина сама себе визначає).

Трансгендерність - розбіжність гендерної ідентичності людини з приписаною при народженні статтю. Трансгендерні люди не завжди вирішують змінити стать, а просто зовнішньо і своєю манерою поведінки (за умов абсолютної безпеки) демонструють власне «відчуття себе». Також, трансгендер - досить широке поняття. Наприклад, трансгендерів можна назвати чоловіка-гетеросексуала, який при цьому може тяжіти до носіння жіночого одягу (трансвестизм подвійної ролі). До трансгендерів також можна зарахувати андрогінів (людей, в яких поєднуються і чоловічі, і жіночі якості і властивості). Транссексуальні люди ж не «змінюють статі» (що говорити теж вкрай не коректно), а «звертаються до корекції статі», для того щоб привести свій фізичний стан у відповідність з тим, ким вони є за самовідчуттям [8].

Проте, таке культурне і у деяких випадках – юридичне перейменування не позбавляє людство від гомофобії. Не так важко позбавитися від її впливу

на юридичному рівні, як на рівні свідомості. За не меншим припущенням, саме за цією причиною Україна є однією з самих гомофобних країн світу, а ще, тому що на українське законодавство мають вплив патерни церкви, а релігія, за словами Фрейда, є колективним неврозом [23]. Таким чином, «соціальна гомофобія» є найбільш страшною для представників ЛГБТ – спільноти, адже саме вона стає на перешкоді до безпечного звернення до психолога. І це є однією за найвагоміших помилок, яких може допустити психолог – звернутися до ЛГБТ – консультування, не будучи готовим. Якщо психолог має хоча б першопочатки латентної гомофобії – терапія не буде мати ніякої користі, і навіть може нанести глибинну травму самому клієнту [31].

Отже, іноді терміни щодо самовизначення можуть звучати не дуже зрозуміло - занадто узагальнено або просто гарно. Конкретним змістом вони наповнюються, якщо спитати людей, що для них цінно, ким вони хочуть себе відчувати, і як хочуть, щоб до них зверталися. І тоді, якщо запитати дівчину, що для неї означає бути лесбійкою, психолог може почути, що для неї важлива не медична терміну, а саме смисли, які вона вкладає у це поняття: жіноча ніжність, пристрасть, гордість, солідарність і зовсім не ідентичність сексуальності чоловіка. Крім того, людина, що належить до ЛГБТ-спільноти, не обов'язково буде звертатися до психолога з проблеми, пов'язаними з ідентичністю. Але важливо, щоб у фахівців, що працюють з ЛГБТ-людьми, були адекватні уявлення про те, як влаштовані сексуальність і гендер, що сексуальна орієнтація не буває «ненормальною», «нетрадиційною», що гомосексуальність, бісексуальність і трансгендерність не пов'язані з минулими травмами, з моральним обличчям, розладами розвитку або навіть гріхами. Саме тому, психолог, як фахівець, повинен уміти правильно оперувати термінами, знати, розуміти і сприймати їх.

2.2. Терапевтичні групи, як форма роботи з ЛГБТ.

Однією з найбільш ефективних форм допомоги є - групові. Побути в одному просторі з іншими людьми, поспілкуватися з тими, хто перебуває в тій самій ситуації, хто зіштовхується приблизно з тими ж проблемами, і розуміє специфіку життя представників даної соціальної групи - є величезною підтримкою.

Існують ряд факторів, що визначають ефективність групової психологічної допомоги ЛГБТ [27]:

I. Загальнопсихологічні фактори:

1.1. Група - це соціальний мікрокосмос, в якому здійснюється тренування навичок соціальної взаємодії.

1.2. Група сприяє особистісному зростанню, розвитку рефлексії, самодослідженню, глибшому само розумінню.

1.3. У групах для ЛГБТ працюють загально терапевтичні фактори: універсальність переживання, надання інформації, альтруїзм, розвиток навичок соціалізації, міжособистісне навічання, згуртованість групи і т.п.

1.4. У групі можна бути не тільки учасником, але і спостерігачем, що дозволяє отримувати психологічну допомогу тим людям, які недостатньо впевнені у собі, сором'язливі, тривожні, не готові відразу проявити себе або говорити про себе (цей фактор особливо значущий у роботі з ЛГБТ).

II. Специфічні для ЛГБТ:

2.1. Групові форми психологічної допомоги сприяють формуванню ідентичності учасників, як представників ЛГБТ;

2.2. Групові форми допомоги є ефективним інструментом у подоланні внутрішньої гомофобії, підвищенні самооцінки, формуванні почуття власної гідності, прийнятті власної сексуальної орієнтації / гендерної ідентичності, у поліпшенні страхів;

2.3. Можливе групове обговорення специфічних для ЛГБТ тем (камін-аут, відносини з батьками, партнерські відносини, дискримінація, «перехід»

для транссексуалів і так далі) та обмін досвідом подолання труднощів, характерних для представників [7].

Розглянемо основні особливості організації таких груп зустрічей. Зазвичай групи психологічної підтримки є відкритими: кількість учасників / учасниць суворо не обмежується, частота відвідувань – не обов'язкова. Особливих вимог до учасників / учасниць за межами групи (наприклад, не вступати в особисті відносини, як це буває в терапевтичних групах) немає. Групи можуть бути більш-менш спеціалізованими. Наприклад, можливі чисто «чоловічі», «жіночі» або «трансгендерні» групи; можливі групи бісексуалів, групи ЛГБТ – віруючих, групи ЛГБТ – батьків, і так далі. Місце проведення подібних зустрічей має бути, по-перше, безпечним і доступним для представників спільноти; по-друге, звукоізольованим і в ідеалі – ізольованим від інших приміщень (щоб ніхто не слухав ваших розмов і не ходив через ваш простір); по-третє, досить комфортним, щоб ви готові були провести там не одну зустріч.

Дві основні функції психолога у групах психологічної підтримки - модератор і експерт. Розглянемо, в чому полягають обов'язки модератора:

- розпочати зустріч (запросити усіх зайняти свої місця, підняти першочергове питання, для її відкриття; попросити представитися учасників при необхідності);
- нагадати групі про правила (а у разі наявності у групі нових учасників / учасниць - детально роз'яснити);
- відслідковувати дотримання правил у ході роботи (однак це відповідальність не тільки модератора, а й усієї групи, яка прийняла ці правила);
- задати хід обговорення (наприклад, запитати, хто сьогодні прийшов на групу зустрічей, бажаючи обговорити якусь свою ситуацію; запитати у учасниць / учасників, що їх хвилює зараз, у даний період життя);
- стежити за часом, попереджаючи учасниць / учасників за 10-15 хвилин про закінчення часу зустрічі або про наближення перерви.

Функція експерта полягає у наданні психологічних коментарів по конкретній ситуації чи по загальному процесі терапевтичної роботи, тобто виступати як професіонал. Таким чином, групову форму роботи можуть вести два психолога, або обидві функції виконує лише один, але це, звичайно, залежить від компетентності і ресурсу самого психолога [28].

Отже, ми хотіли б звернути увагу на вагомі переваги терапевтичної роботи у групі і її деякі можливі недоліки. Починаючи з переваг, то у роботі ми можемо спостерігати більш швидке формування безпечної і комфортної обстановки, тобто – помітно виражена групова згуртованість. Також, в ЛГБТ – терапевтичних групах можлива робота як зі специфічними для клієнтів темами, як камінг-аут, інтерналізована гомофобія, прийняття себе, відчуття власної гідності так і – універсальними. Так само значущим плюсом є те, що у більшій мірі, ніж в інших терапевтичних групах, в групі – ЛГБТ виражені такі форми взаємодії між учасниками, як підтримка, турбота і співчуття по відношенню один до одного. Але серед інших плюсів є один істотний мінус - обмеження в опрацюванні проблеми зовнішньої гомофобії «тут і зараз» в силу її відсутності у груповому просторі.

2.3. Психологічна робота з підлітками гомосексуальної орієнтації.

Особлива увага приділяється саме підліткового віку через свою важливість у процесі прийняття гомосексуала власної орієнтації. Адже саме у віці з 6-ти до 14-ти років людина вперше замислюється над своєю сексуальною приналежністю, а вже з 10-ти до 19-ти років знаходиться на стадії ідентифікації і прийнятті своєї сексуальної орієнтації. Обидва вікових періоду, так чи інакше, стосуються підліткового віку, який і так є непростим за відомим переліком причин [29]. З одного боку - це соціальні виклики, пов'язані з пошуком свого місця у суспільстві, професійним самовизначенням, першими спробами будувати інтимно-особистісні відносини. З іншого боку - завершення статевого дозрівання, гормональна буря і відкриття власного сексуального потягу. Все це веде до суперечливих

проявів підлітків: конфліктності, імпульсивності, вразливості, залежність від думки оточуючих, завищена або занижена самооцінка тощо. Можливо, саме у цьому причина, що за даними Всесвітньої психіатричної асоціації люди підліткового і раннього юнацького віку є найбільш вразливою щодо суїциду віковою групою [25].

При цьому, підліток, який відкрив у собі гомосексуальний потяг, стикається з низкою проблем, які погіршують ще й складнощі вікового періоду, ускладнюють формування позитивної ідентичності, самооцінки, спотворюють соціалізацію і можуть привести до суїцидальних намірів. Перш за все - це ізоляція: соціальна, емоційна і когнітивна.

Соціальна ізоляція пов'язана з тим, що підліток, який віднайшов у собі гомосексуальний потяг, часто не може знайти людей, з якими він міг би розділити значущий для себе досвід. Зазвичай, соціальна ізоляція розвивається в результаті одного з двох сценаріїв. Або підліток сам намагається приховати свій потяг, і заради цього мінімізує контакти з однолітками, батьками та вчителями, уникає щирих розмов, в яких він міг би отримати підтримку. Або ж у результаті невмілого пред'явлення свого потягу або «демонстрації», підліток позбавляється прийняття однолітками, вчителями та батьками, або навіть піддається цькуванню. Тому, поки однолітки обговорюють свої перші закоханості і викладають щасливі фотографії у соціальні мережі, задовольняючи потреби у приналежності і прийнятті, гомосексуальний підліток почуває себе фрустрованим і відірваним від суспільства. Іноді, щоб знайти прийняття і розуміння, підлітки скоюють «камін-аут»: розповідають про свою орієнтацію друзям або старшим. При цьому частина з них зустрічаються з прийняттям, а частина піддаються гонінням групою, що може привести до трагічних наслідків.

Емоційна ізоляція пов'язана з тим, що підліток обирає приховувати свої почуття від сім'ї і найближчого оточення. Йому доводиться вести подвійне життя, розігруючи поведінку гетеросексуального підлітка. Тендітна, до кінця не сформована ідентичність не здатна перенести таке навантаження. І тому,

заради самозбереження, такий підліток намагається пригнічувати свої почуття і потреби. На зміну натхненню і передчуттям першої закоханості, приходять відчуття покинутості, безнадійності, душевної болі, які можуть перейти у психогенну депресію. Саме почуття покинутості і безнадійності є факторами ризику суїцидальної поведінки і, звісно, є потенційною мішенню роботи психолога.

Когнітивна ізоляція пов'язана з тим, що у підлітків менше можливості отримати інформацію про гомосексуальність, ніж у дорослих, і менше можливості відокремити коректну інформацію від сформованих стереотипів. У пошуках зразка для наслідування, підліток шукає схожих на себе дорослих людей. І якщо культура не може запропонувати позитивний образ поведінки дорослого з гомосексуальною орієнтацією, він може вибрати соціально осудливу форми поведінки. А це, у свою чергу, погіршує соціальну ізоляцію і сприяє формуванню негативної соціальної ідентичності [26].

У терапевтичній роботі психолог може зіштовхнутися з наслідками впливу не тільки зовнішньої гомофобії, на клієнта, а й з внутрішньою гомофобією. Перш за все, варто розуміти, що виникнення внутрішньої гомофобії у представника ЛГБТ є адекватним процесом формування сексуальної ідентичності. І якщо, у випадку соціальної гомофобії, психолог нічого не може зробити, то при наявності внутрішньої гомофобії – психолог працює з самооцінкою клієнта. У випадку роботи з гомосексуальним підлітком, психологу потрібно бути уважним до того, щоб внутрішня гомофобія не стала фактором виникнення суїцидальної поведінки [19].

У науковій літературі описані фактори ризику суїцидальної поведінки серед lgbt-підлітків (тобто тих, котрі ідентифікують себе як лесбійка, гей, бісексуал або транссексуал). До них відносять відчуженість родичів і однолітків, фізичне та сексуальне насильство, прояви вербальної і фізичної агресії, переслідування і цькування у школі, наявність родичів або друзів, які здійснювали спроби суїциду. Впливу цих факторів піддаються усі підлітки, але підлітки, що переживають гомосексуальний потяг, зіштовхуються з ними

частіше, хоча і є так само вразливі, як і їх однолітки. Так, «лише з гарних намірів», родичі чинять тиск на підлітка, з метою «виправити» його потяг. Іноді такі спроби мають травматичні для психіки і навіть протизаконні форми [3]. Проаналізувавши широкий спектр джерел, Бред Джонсон з співавторами виділив умови, які здатні пом'якшити дію оточення, і це: турбота дорослих, безпечна школа, прийняття сім'єю і однолітками, почуття приналежності до соціальної групи, доступ до допомоги спеціалізованих LGBT-організацій, сформована позитивна гендерна і сексуальна ідентичність, доступ до соціально прийнятним формам психологічної допомоги. На жаль, запропоновані командою Р. Б. Джонсона заходи щодо зниження ризиків суїциду у підлітків, які переживають гомосексуальний потяг, можуть бути розцінені як пропаганда нетрадиційних відносин і тому не можуть застосовуватися на території деяких пострадянських країн.

Отже, незважаючи на те, що ми виділяємо роботу з ЛГБТ-підлітками як специфічну, вона не має колосальних відмінностей від роботи зі звичайним підлітком. Гомосексуальний підліток переживає ті-ж гостро соціальні і особистісні проблеми, що і будь-який інший, але різниця лише в тому, що внутрішня і зовнішня гомофобія може погіршити переживання і привести до ізоляції підлітка. Тому робота з такими дітьми - це не робота з орієнтацією або сексуальністю, а супровід особистості, яка дорослішає. Найбільш ефективна робота психолога у такому випадку передбачає як індивідуальну роботу з підлітком, так і з його родиною і найближчим соціальним оточенням: класом, школою. А основним завданням є - підтримка автономності підлітка і зміцнення його віри у свої сили.

РОЗДІЛ 3.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ГОМОФОБІЮ

3.1. Характеристика вибірки та методу дослідження.

У дослідженні брали участь 32 досліджуваних віком від 24 до 56 років (жінок – 21, чоловіків – 11). Даний віковий діапазон був обраний задля підвищення рівня достовірності отриманих результатів, адже гіпотетично і практично, досліджувані меншого вікового діапазону, зокрема підлітки, є більш лабільними у прийнятті сексуальних меншин та інших дискримінаційних груп.

Метою нашого дослідження було простежити вплив взаємозалежності рівня агресивності та емоційного інтелекту на формування гомофобії.

Задля досягнення мети дослідження, нами було здійснено психодіагностичне дослідження, яке складалося з наступних етапів:

- 1) розробити авторську анкету та підібрати стандартизовані методики;
- 2) провести опитування та проаналізувати отримані дані;
- 3) виявити взаємозв'язок між показниками;
- 4) проаналізувати написані авторські казки.

Під час проведення емпіричних досліджень нами була використана авторська анкета (див. додаток А), що дало змогу проаналізувати рівень толерантності та терпимості у досліджуваних. Жоден досліджуваний не знав загальної мети проведення анкетування, що дає можливість обмежити вплив фактору соціальної бажаності.

Анкета «Визначення прояву нетерпимості»

Спрямована на визначення рівня нетерпимості на основі трьох факторів – поведінкового, емоційного та когнітивного. Анкета містить питання відкритого та закритого типу. Питання закритого типу мають три варіанти

відповіді, які співвідносяться з трьома рівнями прийняття ЛГБТ спільнот, а саме – толерантність, терпимість та нетерпимість / гомофобія.

При розробці анкети, основний акцент був зроблений на трьох основних блоках. Поведінковий блок включає такі запитання: 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15. Емоційний: 5, 10. Когнітивний: 1, 2, 3, 4.

2-ге запитання в анкеті є відкритого типу і відноситься до когнітивного компоненту, адже дає змогу визначити інтелектуальну обізнаність респондентів стосовно різниці між толерантністю та терпимістю.

Кожен блок має різну кількість запитань, аби ми мали змогу зробити більший акцент на поведінковому факторі, який, теоретично, може бути найбільш руйнівним при вираженні нетерпимості. Для якісної рівності між обраними трьома факторами, для емоційного і когнітивного фактору були запропоновані інші, стандартизовані методики.

Опитувальник агресивності (автор Л. Г. Почебут)

Опитувальник містить 5 шкал агресивності (вербальна, фізична, емоційна, предметна та аутоагресія) і протилежну до неї шкалу адаптивності. В обраній нами методиці агресивна поведінка визначається, як специфічна форма дій людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванням сили по відношенню до іншого або групі осіб, яким суб'єкт прагне завдати шкоди. Агресивну поведінку доцільно розглядати як протилежну адаптивній. Адаптивна поведінка, у свою чергу передбачає взаємодію людини з іншими людьми, узгодження інтересів, вимог і очікувань її учасників.

Діагностика «Емоційного інтелекту» (автор Н. Холл)

Загальною метою методики є виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентується в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Нами ж вона була запропонована задля визначення загального рівня емоційного інтелекту (високий, середній чи низький).

Емоційний інтелект, як один із об'єктів нашого дослідження був обраний нами із тих міркувань, що ми розглядаємо агресивність, як прояв емоційного спектру.

Авторська казка

Казка, як метод дослідження широко використовується у сучасній психології, адже в казках на символічному рівні відображаються основні психологічні проблеми людей – наші архетипічні внутрішні конфлікти. Саме з цієї причини, ми обрали казку, як допоміжний інструмент у підтверженні чи спростуванні гіпотези, яка містить оцінку, що від рівня інтелектуального розвитку безпосередньо залежить толерантне ставлення до ЛГБТ – спільноти і дискримінаційних груп, загалом.

Розроблена нами авторська казка складалася з 5-ти частин (див. додаток Б), кожна з яких мала заданий нами початок, а завершити цю частину мав вже сам досліджуваний. Авторська казка і надані нами інструкції до неї, містить у собі компоненти «Я-концепції», адже на її основі індивід будує взаємодію з іншими людьми і з самим собою. Таким чином, у поєднанні усіх 5-ти частин мала вийти повноцінна казка.

Частина I. «Народилось якось на світ фіолетове кошеня, на ім'я Фуго. Він ще не знав, що мати фіолетове забарвлення вважалось досить незвичайним. Перші дні свого життя він лише невміло пізнавав світ, спираючись лише на своє чуття. Найвиразніше він відчував серцебиття своєї матері, а також братів і сестер. Світ здавався йому...» .

Перша частина виконує інформаційну функцію. В ній ми задаємо настрій досліджуваному, наштовхуючи на те, що фіолетовий колір кошеняти - це щось незвичне. Переданий настрій має пронестися через увесь сюжет казки, адже фіолетове кошеня слугує символом тих дискримінаційних груп загалом, відношення до яких ми і досліджуємо.

Частина II. «І ось одного разу, одним сонячним ранком, він відкрив очі. Спочатку все навколо не мало якихось чітких образів, він бачив лише яскраві плями. Але коли він трохи звик до своїх нових можливостей, то

побачив свою маму, братів і сестричку. Мама була гарна, пухнаста кішечка, а поруч з нею були інші малюки - троє кошенят. Одне - чорне, з рудою плямою на носику, інше - біле, як сніг, а третє - руде, як сонце. Фіолетове кошеня було раде своїм братам і сестричці, воно посміхнулося і повільно попрямувало до них...»

Друга частина є відображенням такої частини «Я-концепції», як «Я-дзеркальне». Для цього ми вводимо у казку сім'ю кошеняти, аналізуючи відношення яких, ми можемо прослідкувати яким чином толерантність або терпимість досліджуваного мають своє відображення в очах близького і значущого йому оточення.

Частина III. «Йшов час, фіолетове кошеня підростало. Мама навчила його полювати, що виходило у нього досить таки непогано. Тільки ось воно до сих пір не розуміло, чому інші коти, коли вперше бачили його, так дивно на нього дивились. Що не так? Фуго не мало стикався зі схожими поглядами, адже він з його сім'єю не сиділи на місці, а весь час подорожували. Їм вдавалося знайти укриття то під дахом будинку, то під навісом якогось старого магазину, то в парку, де завжди було весело, тому що життя кипить так невтомно. І ось одного разу, коли вони знову попрямували в той самий улюблений парк, Фуго побачив жабеня біля ставка, і почав на нього грайливе полювання. Стрибок! Мимо! Жабеня завело малюка у воду. Яке жахіття, тепер він увесь мокрий! Малюк опустил очі, у бажанні розглянути у воді того самого жабеня. Але побачив лише своє відображення...»

Третя частина містить у собі «Я-реальне». Визначення ставлення до соціальних меншин через власну, єдино вірну призму сприйняття.

Частина IV. «Фуго, не дивлячись на те, що вже давно став дорослим котом, як би далеко він не заходив зі своєю сім'єю, любив повертатися у той самий парк і спостерігати як граються людські дитинчата. І якось, одного разу, до нього підбігла маленька дівчинка, Фуго навіть не встиг зреагувати, як вона...»

Третя частина включає «Я-соціальне». Для цього ми вводимо у казку дівчинку, яка з'являється несподівано і є абсолютно чужою на рівні емоційної прихильності, для головного героя.

Частина V. «Фуго відкрив очі, солодко позіхнув, направивши мордочку на зустріч променям весняного сонця. З тієї самої зустрічі, у парку, минуло вже дві весни...»

П'ята частина є заключною і включає в себе «Я-ідеальне». Аби побачити відображення цієї частини «Я-концепції», ми даємо змогу дописати, яким є життя Фуго, тобто звернутися до уявлення про його ідеальне життя.

Надалі аналіз авторських казок був здійснений шляхом виявлення слів маркерів за трьома факторами – поведінковим, емоційним та когнітивним, які містять написанні продовження частин.

Отже, з метою виявлення впливу поведінкових, емоційних і когнітивних чинників на формування гомофобії до ЛГБТ-спільноти, нами була розроблена авторська анкета і інструкція до казки, а також підібрані дві стандартизовані методики. Авторська анкета спрямована на виявлення взаємозв'язку додаткових факторів у прояві нетерпимості. Дві інші методики були спрямовані на виявлення загального та часткового рівня агресивності і на коефіцієнт емоційного інтелекту.

3.2. Аналіз результатів дослідження.

У ході дослідження ми прослідкували і виявили певні закономірності у відповідях досліджуваних, за авторською анкетною:

- респонденти, які визначили гомосексуальність, як нетрадиційну сексуальну орієнтацію, у 62-х % випадку стверджують, що дії ЛГБТ-спільноти не направлені на руйнування інститутів сім'ї та шлюбу, 28% - вважають, що направлені, 10% - проявляють терпимість. Такий результат може означати, що респонденти є когнітивно необізнаними стосовно теми гомосексуальності або соціальні патерни сприйняття гомосексуалів не

співпадають зі суб'єктивним сприйняттям людини, що знаходить вихід у прояві конформізму.

- 91% досліджуваних вважають, що виховання толерантності у сучасній спільноті є важливим фактором, але лише 46% із них, змогли правильно виокремити і дати ґрунтовне визначення поняття толерантності. Такий результат можна трактувати, як одну із причин повільного впровадження толерантного ставлення у повсякденну суспільну норму. Адже важко виховати те, чого не знаєш і не розумієш.

- 91% досліджуваних, спираючись на їх відповідь, готові, не вагаючись, заступитися за людину, по відношенню щодо якої скоїли несправедливість (фізичну чи моральну), але 0% із них промовчать у випадку, якщо їх друзі будуть відпускати гнівливі жарти щодо гомосексуала у його присутності. Що може свідчити про високий рівень конформізму і соціальної бажаності респондентів.

- 69% респондентів готові взаємодіяти із сім'єю гомосексуальної орієнтації, 25% готові проявити терпимість, 6% будуть намагатися всіляко обмежити спілкування.

Отже, розроблена авторська анкета дала змогу у процентному співвідношенні визначити і порівняти кількісні і якісні показники, які зустрічаються з певною частотністю у відповідній кількості респондентів. Надалі, на основі відомих кількісних показників, ми змогли виявити закономірності ставлення респондентів до дискримінаційних груп. А саме: 61% проявили толерантне ставлення, 23% – терпимість, 13% – нетерпимість, 3% – схильність до гомофобії.

3.3. Взаємозв'язок між рівнем агресивності, емоційного інтелекту та прояву гомофобії.

З метою виявлення взаємозв'язку між рівнем агресивності, емоційного інтелекту та прояву гомофобії, нами був проведений кореляційний аналіз на групі досліджуваних, що включала чоловіків і жінок віком від 24 до 56 років.

До процедури кореляційного аналізу увійшли показники, що були визначені за авторською анкетой «Визначення прояву нетерпимості», а також двома методиками – «Діагностика емоційного інтелекту» та «Опитувальник агресивності».

Нами було встановлено наступну залежність між показниками:

- чим вище показник емоційного інтелекту людини ($r = -0,49$, $p \leq 0,01$), тим вище рівень прояву ауто агресії ($r = -0,52$, $p \leq 0,001$), і тим нижча емоційна та фізична агресивність ($r = -0,36$, $p \leq 0,05$).

- чим вище прийняття значимості толерантного ставлення ($r = -0,35$, $p \leq 0,05$), тим вище відчуття справедливості щодо інших ($r = -0,63$, $p \leq 0,001$).

Таку залежність можна пояснити тим, що відчуття справедливості є ваговою складовою толерантного ставлення, адже толерантність, як поняття, містить моральний аспект.

- чим більше страх не знайти спільну мову з представниками інших культур, тим вище впевненість, що люди різних культур мають жити окремими спільнотами, ($r = 0,39$, $p \leq 0,05$) і тим частіше випадки участі у мітингах проти діаспор ($r = 0,47$, $p \leq 0,01$).

Така залежність містить когнітивний аспект, а саме — недостатнє знання про культурні особливості різних народів, внаслідок чого і виникає страх перед невідомим і наміри позбутися того суб'єкту, що викликає страх. Таке прагнення і є основою зародження гомофобії.

- чим нижча інтелектуальна обізнаність стосовно теми сексуальних меншин, тим завзятіші старання ($r = -0,35$, $p \leq 0,05$), за допомогою емоційного і фізичного впливу, нав'язати «єдино правильну» думку ($r = -0,46$, $p \leq 0,001$).

У випадку цієї залежності, ми так само маємо страх перед невідомим, але відмінність її проявляється у способі подолання страху. Якщо у попередньому прикладі людина намагається позбутися страху шляхом уникнення, ізоляції суб'єкту страху, то у цьому випадку ми можемо

спостерігати заміщення невідомої інформації, яка викликає страх – відомою, звичною, а тому і «єдино правильною». Також у такому випадку значну роль може відігравати раціоналізація, як спосіб роз'яснення собі самому та іншим, чому такого роду сексуальна орієнтація є патологічною.

- чим частіше людина вдається до придушення «небажаної інформації» (*заперечення, як захисний механізм*) про дискримінаційні групи ($r = - 0,37, p \leq 0,05$), тим вища вірогідність застосування фізичної агресії по відношенню до них ($r = - 0,43, p \leq 0,05$).

Придушення агресії, як і будь-якої емоції має свої наслідки. Якщо агресія не знаходить виходу, а тільки накопичується, то вона все одно матиме свій прояв, але у більш вагомих формах. Так, якщо агресія першочергово формувалась ще на емоційному рівні, але весь час лише придушувалась, то наразі вона може у будь-який момент проявитися — на фізичному.

- чим вищий рівень предметної агресії (*заміщення, як захисний механізм*) ($r = - 0,55, p \leq 0,001$), тим рідші зовнішні прояви нетерпимості до дискримінаційних груп ($r = - 0,44, p \leq 0,01$).

Предметна агресія у такому випадку виступає, як захисний механізм – заміщення. Тобто емоційний прояв, який може вважатися, як соціально небажаним, знаходить своє вивільнення на іншому, менш небезпечному об'єкті. У такому випадку, можна стверджувати, що заміщення, є конструктивним захисним механізмом у прояві терпимості до різних дискримінаційних груп.

- чим вища частота прояву нетерпимості у формі саркастичних жартів ($r = 0,50, p \leq 0,01$), тим нижче рівень аутоагресії ($r = - 0,35, p \leq 0,05$).

Аутодеструктивна поведінка (аутоагресія) може формуватися в тих випадках, коли людина не може відкрито реагувати на конфлікти, заборони, обмеження, нетерпимі вимоги. Нанесення собі шкоди дає можливість зняти напругу і зберегти соціальні відносини. У випадку такої взаємозалежності, жарти є однією із форм агресивності, але такою, яку сприймають більш-менш сприйнятливо.

Отже, аналізуючи отриманні кореляційні зв'язки, ми дійшли висновку, що ставлення до «інаковості» прямо чи опосередковано залежить від коефіцієнту емоційного інтелекту та рівня вираження агресивності. Також, ми визначили, що у процесі прояву гомофобії мають місце такі захисні механізми, як: заперечення, заміщення та раціоналізація, і кожна з них має єдине джерело – недостовірність інформації на тему гомосексуальної орієнтації, або взагалі - її відсутність.

3.4. Дослідження психолінгвістичних маркерів у казках опитуваних.

Нами були виокремлені поведінкові, емоційні та когнітивні психолінгвістичні маркери. Які стали основою у кожній із запропонованих методик і авторській анкеті. Тому, ввівши ці маркери у казку, ми маємо змогу не тільки кількісно, але і якісно прослідкувати за проявами центральних понять нашого дослідження – гомофобія, терпимість, агресивність, інтелект.

Усі три види маркерів, ми також розділили на три полюси - позитивно забарвлені, негативно та нейтральні, аби мати можливість прослідкувати частоту прояву між ними і виявити певну закономірність, яка може стати допоміжним кількісним і якісним показником у дослідженні.

Слова-маркери будуть проранговані в залежності від частоти прояву у контексті казок. Як метод ранжування, ми обрали контент-аналіз. Кількість, за якою зустрічалися ті чи інші маркери буде зазначена, як сума (Σ) у кожному зі стовбців (див. додаток В).

Оскільки особливість дослідження полягає у тому, щоб зіставити виокремлені чинники та виявити домінуючий, ми порівняли фактори за частотністю їх прояву у казках і віднайшли таку закономірність:

- ПН > КП (Негативна поведінка > Позитивні когніції)

Ми бачимо, що при зіставленні поведінкового та інтелектуального фактору впливу на сприйняття ЛГБТ-спільноти, негативна поведінка домінує над позитивними когніціями. Тобто при нестачі або повної

відсутності позитивно забарвлених когніцій - має прояв негативна стратегія поведінки або вивільнення агресії, що і є одним із типів прояву гомофобного ставлення.

- ЕП < КН (Позитивні емоції < Негативні когніції)

Таким чином, формування негативних когніцій призводить, до меншого позитивного емоційного прояву. Тобто, у протиріччя, можна сказати, що наявність позитивних когніцій дорівнює формуванню позитивного емоційного прояву.

- КНт > ПН > ПП > ЕП > ЕН (Нейтральні когніції > Негативна поведінка > Позитивна поведінка > Позитивні емоції > Негативні емоції)

Тобто, за формулою ми бачимо, що наявність нейтральних за своєю суттю когніцій (КНт) пригнічує вираження будь-яких інших, незалежно від того, негативний полюс має фактор, чи позитивний. Такий результат можна вважати якісним підтвердженням перевагу когнітивного фактору, у сприйнятті представників ЛГБТ-спільноти, над іншими.

Отже, за допомогою написання авторської казки, і виокремленню психолінгвістичний маркерів, ми змогли якісно підтвердити отримані результати при кореляційному аналізі. А саме, що сформовані людиною когніції, позитивні, нейтральні чи негативні («+» , «+ -», «-»), можуть впливати на той, чи інший емоційний прояв (зокрема агресію), і так само - регулювати поведінку людини.

3.5. Профілактика гомофобії шляхом підготовки психологів до коректного консультування ЛГБТ – спільноти.

Одним із результатів, виявленого нами, кореляційного зв'язку, було твердження, що люди побоюються і не сприймають тему ЛГБТ тому що, або мають певне «інформаційне вікно» у цій темі, або ж керуються тією недостовірною інформацією (міфами), яку диктує суспільство. Оскільки такі результати можуть означати початковий процес формування гомофобії, ми вирішили розробити і провести майстер-класи для практикуючих психологів

у вигляді профілактики гомофобного ставлення, та, аби перевірити, чи зміниться сприйняття психологів роботи з представниками ЛГБТ, якщо ми заповнимо можливі інформаційні прогалини.

Майстер-клас №1 «Створення толерантного середовища у закладах загальної середньої освіти: робота з ЛГБТ-підлітками».

Особливість першого майстер-класу полягає у тому, що цільовою аудиторією стали психологи закладів загальної середньої освіти. Усього у групу прийшли 15 спеціалістів. Час проведення – 1,5 години. Майстер-клас ми розпочали з того, що розвіяли міф про психічну патологію гомосексуальності, навели факти того, що такими люди народжуються, і що це є така ж норма сексуального розвитку, як і гетеросексуальна. А також, аби виявити чи є «інформаційне вікно» у учасників, ми поставили їм декілька простих запитань стосовно теми. У результаті лиш декілька людей змогли приблизно правильно відповісти на них.

Основну частину майстер-класу склала базова інформація стосовно того, що таке гомосексуальність, стадій прийняття орієнтації підлітком, розведення та пояснення понять тотожних гомосексуальній орієнтації. Особливу увагу ми приділяли саме підлітковому віку, адже саме у це період людина розпочинає свій шлях до становлення гомосексуальної ідентичності. А також, тому що інформація щодо роботи з підлітками є найбільш актуальною для психологів закладів за загальної середньої освіти. Ми надали не тільки теоретичні знання, а й практичні, у вигляді розроблених брошур, які містили: літературу, як для психологів, так і для самих підлітків; вправи для тренінгу з педагогічним складом закладу освіти, і окремо – з дітьми; приклад проведення класної години з дітьми на тему знаковості.

Аби наголосити на небезпечності гомофобного впливу на підлітків, ми також підняли тему булінгу. І таким чином, ми змогли проаналізувати і донести до учасників, що гомосексуальні підлітки статистично частіше стають жертвами, що сприяє їх емоційній, когнітивній та соціальній ізоляції, яка, у свою чергу, призводить до травмування мінливої психіки підлітка.

Завершили ми майстер-клас розвіянням міфів стосовно теми ЛГБТ, і залишили час на рубрику «Запитання – відповідь». Учасники активно прийняли участь і розгорнули дискусію стосовно теми. І тоді, доволі швидко, ми спостерігали, як група розділилася на тих, хто був готовий підтримати тему роботи з гомосексуальними підлітками, і тих, хто перебував у деякому нерозумінні, що такий прояв сексуальності є статистично нормальним. У свою чергу, наша позиція, як тренерів, була така: ми не приймали жодну зі сторін, адже як людина має право бути толерантною, так і має право – не бути; відповідали на поставленні запитання і допомагали розібрати можливу ситуацію роботи з підлітком, з якою вже зіштовхнувся психолог; наводили лише факти, намагаючись ніяк емоційно не окреслювати їх, аби не вплинути на суб'єктивне сприйняття кожного зі спеціалістів.

Таким чином, шляхом спостереження, ми виявили, що людей з неприйняттям теми ЛГБТ було статистично менше (2\15), аніж тих, хто підтримував її.

Майстер-клас №2 «Особливості консультування клієнтів гомосексуальної орієнтації».

Цільова аудиторія: практикуючі психологи. Кількість учасників – 17.
Час проведення – 1,5 годин.

Оскільки інформації щодо консультування ЛГБТ багато, а відведеного часу – мало, ми вирішили зробити основний акцент у сторону найпоширенішого запиту, з яким може прийти клієнт до психолога – камінг-ауту. Але перш ніж підняти цю тему, ми розпочали майстер-клас з основних помилок, які може допустити психолог при консультуванні гомосексуала. Це є дійсно важливо, адже особливість процесу у тому, що клієнт буде всіляко перевіряти толерантність психолога, слідкувати за кожним його словом, і якщо психолог проявить себе гідно – буде зроблений перш, вагомий крок у довірі між клієнтом і психологом. Тому, ми розвели поняття і розповіли, як варто вживати ті чи інші терміни, а як категорично не треба.

У темі камінг-ауту ми розповіли: як підготувати клієнта до «відкриття»; про види мотивації клієнта; стадії прийняття через які проходить людина, перед якою відкрився гомосексуал; з якими проблемами може зіткнутися, як психолог, так і представник ЛГБТ та інше.

Завершився майстер-клас словами, що найголовніше для психолога, який планує консультивати представників ЛГБТ – толерантність. Якщо психолог сам відчуває, що не готовий працювати з гомосексуалами, краще пере направити людину до іншого спеціаліста, адже у іншому випадку терапевтичний процес не буде мати жодної користі. Таким чином, ми стимулювали учасників до роздумів – чи дійсно готові вони.

У результаті, під час рубрики «Запитання – відповідь», більша кількість учасників наголосила на тому, що готова працювати з клієнтами ЛГБТ. Але, якщо зіштовхуються з консультиванням ЛГБТ-дітей, страх викликає робота з батьками, яка дуже часто є невід’ємною частиною процесу. Тобто, на нашу думку, психологів, як спеціалістів, лякає не стільки робота з самими гомосексуалами, скільки з неприйняттям, або навіть гомофобією, з якою вони можуть зіштовхнутися, або, навіть, стати жертвою.

Отже, за допомогою проведених майстер-класів для психологів, ми змогли підтвердити результат кореляції «Страх перед невідомим», і довели, що заповнення інформаційних прогалин може привести до готовності спеціаліста співпрацювати з клієнтами-ЛГБТ. Таким чином, розроблена нами програма є конструктивною у роботі над профілактикою виникнення гомофобії у психолога.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу психологічної літератури, яка стосується, як теми гомосексуальності, так і гомофобії у цілому, ми дійшли висновку, що гомосексуальність, як сексуальна орієнтація не є поняттям, якому немає місця у нашому світі. Все більше авторів пишуть про гомосексуальність, як різновид норми. Що не можна сказати про гомофобію, яка набула прямо пропорційне значення. У сучасному світі все частіше звертаються до поняття гомофобії, як до психічної патології. Гомофобія ірраціональна, вона заснована не на фактах, а на забобонах. Але оскільки її носії, як правило, не дуже сильні в аналітиці, вони можуть щиро вважати, що їх ворожість логічно обґрунтована. Наприклад, вони кажуть, що «гомосексуалізм шкідливий, тому що у геїв не може бути дітей», ймовірно, плутаючи гомосексуальність з безпліддям або ідеями чайлдфрі. Насправді орієнтація не впливає на бажання завести дітей - і гомосексуали стають відмінними батьками як усиновленим, так і власним дітям.

Найвідоміше джерело виникнення гомофобії - дефіцит критичного мислення, тобто догматизму, особливо релігійного. Багато релігій засуджують гомосексуальні відносини, виступають за їх заборону і закликають до покарань. Що, з огляду на ненульовий рівень гомосексуальних прецедентів серед самих служителів культу, можна назвати прикладом інтерналізованої гомофобії, тобто гомофобії, спрямованої на самих себе.

Загалом, іноді люди стають гомофобами, бо це зручно. Правда, не для себе самих, а для тих, хто має намір маніпулювати їхньою думкою. Так, наприклад, для управління суспільною свідомістю важливий образ чужого, поганого, неправильного. Таким чином, геї - ідеальний об'єкт для цього: вони серед нас, вони не відрізняються нічим і при цьому - не такі, а значить, вороги. І особливість гомофонної позиції у тому, що вона травмує не тільки гомосексуалів, а й інших людей, які хоч за якимось критерієм схожі на представника ЛГБТ. І тоді, у терапевтичній роботі, психологи зіштовхуються

з такими проблемами у клієнта, як: інтерналізована гомофобія, низька самооцінка, неврози і тривожні розлади.

Аналізуючи літературу стосовно особливості терапевтичної роботи представників ЛГБТ, ми дійшли висновку, що людина, яка належить до ЛГБТ-спільноти, не обов'язково буде звертатися до психолога з запитом формування сексуальної ідентичності. Але важливо, щоб у фахівців, що працюють з ЛГБТ-людьми, були адекватні уявлення про те, як влаштовані сексуальність і гендер, що сексуальна орієнтація не буває «ненормальною», «нетрадиційною», що гомосексуальність, бісексуальність і трансгендерність не пов'язані з минулими травмами, з моральним обличчям, розладами розвитку або навіть – гріхами. Саме тому, психолог, як фахівець, повинен уміти правильно оперувати термінами, знати, розуміти і сприймати їх.

Особливу увагу ми звернули на роботу з ЛГБТ-підлітками, яка за своєю суттю не має колосальних відмінностей, як може спочатку здаватися, від роботи зі звичайними підлітком. Гомосексуальний підліток переживає ті-ж гостро соціальні і особистісні проблеми, що і будь-який інший, але різниця лише в тому, що внутрішня і зовнішня гомофобія може погіршити переживання і привести до ізоляції підлітка. Тому робота з такими дітьми - це не робота з орієнтацією або сексуальністю, а супровід особистості, яка дорослішає. Найбільш ефективна робота психолога у такому випадку передбачає як індивідуальну роботу з підлітком, так і з його родиною і найближчим соціальним оточенням: класом, школою. А основним завданням є - підтримка автономності підлітка і зміцнення його віри у свої сили.

У ході проведеного дослідження, нами була виявлена взаємозалежність рівня агресивності та емоційного інтелекту, і вплив цієї взаємозалежності на ставлення до ЛГБТ, зокрема - гомофобію.

За результатами дослідження можна сказати, що розроблена авторська анкета дала змогу у процентному співвідношенні визначити і порівняти кількісні і якісні показники, які зустрічаються з певною частотністю у відповідній кількості респондентів. Надалі, на основі відомих кількісних

показників, ми змогли виявити закономірності ставлення респондентів до дискримінаційних груп. А саме: 61% проявили толерантне ставлення, 23% – терпимість, 13% – нетерпимість, 3% – схильність до гомофобії.

Аналізуючи отриманні кореляційні зв'язки, ми дійшли висновку, що прояв можливого гомофобного ставлення до «інаковості» прямо чи опосередковано залежить від коефіцієнту емоційного інтелекту та рівня вираження агресивності. Також, ми визначили, що у процесі прояву гомофобії мають місце такі захисні механізми, як: заперечення, заміщення та раціоналізація, і кожна з них має єдине джерело – недостовірність інформації на тему гомосексуальної орієнтації, або взагалі - її відсутність.

За допомогою написання авторської казки, і виокремленню психолінгвістичний маркерів, ми змогли якісно підтвердити отримані результати при кореляційному аналізі. А саме, що сформовані людиною когніції, позитивні, нейтральні чи негативні можуть впливати на той, чи інший емоційний прояв (зокрема агресію), і так само - регулювати поведінку людини.

За допомогою проведених майстер-класів для психологів, ми змогли підтвердити результат кореляції «Страх перед невідомим», і довели, що заповнення інформаційних прогалин може привести до готовності спеціаліста співпрацювати з клієнтами-ЛГБТ. Таким чином, розроблена нами програма є конструктивною у роботі над профілактикою виникнення гомофобії у психолога.

Перспектива нашої подальшої роботи: за допомогою стандартизованих методик і розроблених нами анкети і авторської казки, виявити людей з високим рівнем прояву нетерпимості і гомофобії; розробити і впровадити корекційну програму цих форм поведінки, у вигляді тренінгу; повторно провести діагностику на прояв нетерпимості та гомофобії; визначити перспективи і ймовірність корекції гомофобії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асмолов А.Г. О смыслах понятия «толерантность» / А.Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова // Век толерантности : науч.-публицистический вестник. — М. : МГУ, 2001. — С. 8–18.
2. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему) / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. — М. : Моск. психолого-соц. институт. — 2003. — 240 с.
3. Бриджит М. Сексуальность, любовь и Гештальт / М. Бриджит. — Спб: «Речь», 2006. — 193 с.
4. Вульфов Б.З. Воспитание толерантности: сущность и средства // Внешкольник. 2002. № 6. С. 12-16.
5. Грива О.А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі : монографія / О.А. Грива. — К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2007. — 275 с.
6. Гуриева С. Д. Факторы нейтрализации этносоциальной установки в межнациональных отношениях / С. Д. Гуриева. // Ананьевские чтения: Тезисы научно-практической конференции. — 2001. — 260 с.
7. Дейвис Д. Создание модели аффирмативной гей-психотерапии // «Розовая психотерапия»: Руководство по работе с сексуальными меньшинствами / Под ред. Д. Дейвиса, Ч. Нила. — СПб.: Питер, 2001. — 85 с
8. Джагоз А. Введение в квир-теорию / А. Джагоз. — М.: Канон+, 2008. — 208 с.
9. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. — СПб: Питер, 2013. — 79 с.
10. Кальба Я. Є. Психологія мас : навчальний посібник / Я.Є. Кальба. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. — 208 с.
11. Келли Г. Ф. Основы современной сексологии / Г. Ф. Келли. — СПб. : Питер, 2000. — 896 с.

12. Кон И. С. Лики и маски однополой любви. Лунный свет на заре / И. С. Кон. — М.: Астрель: АСТ, 2006. — 574 с. Бриджит М. Сексуальность, любовь и Гештальт / М. Бриджит. — Спб: «Речь», 2006. — 193 с.
13. Кон И. С. О нормализации гомосексуальности / И. С. Кон. // Журнал «Сексология и сексопатология». — 2011. — №2. — С. 2–12.
14. Кочарян Г.С. Психотерапия гомосексуалов, отвергающих свою сексуальную ориентацию: современный анализ проблемы // Психиатрия и медицинская психология. — 2010. — №1–2 — С. 131–141.
15. Кравцов Г.Г. Процесс учения в раннем школьном возраст / Г.Г. Кравцов // Журнал психологического общества им. Л.С. Выготского. — 2000. — № 1. — С. 19-34.
16. Личность как субъект инноваций: сб. науч. тр. / науч. ред. М.В. Волкова. — Чебоксары: НИИ педагогики и психологии, 2010. — 200 с.
17. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. — М.: Наука, 1988. — С. 47–52.
18. Мондимор М. Гомосексуальность: Естественная история / М. Мондимор. пер. с англ. Л. Володиной — Екатеринбург: Фактория, 2002. — С. 16 – 22.
19. Мостяев О. Гомофобія як психологічна і соціальна проблема / О. Мостяев // Українознавчий альманах. - 2010. - Вип. 4. - С. 145-159. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2010_4_33.
20. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія груп / Л. Е. Орбан-Лембрик. — Київ: Либідь, 2006. — 560 с.
21. Орлов А.Б. Психология толерантности: проблемы и перспективы / А.Б. Орлов, А.З. Шапиро // Вопросы психологии. — 2006. — № 3. — С. 62 – 66.
22. Павленко В.М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): Монографія. / В. М. Павленко, М. М. Мельничук . — Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. — 244 с.

23. Перепелиця О. М. Гомофобія як симптом незавершеності проекту просвітництва / О. М. Перепелиця, О. В. Храброва // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія. Філософські перипетії. - 2015. - Вип. 52. - С. 23-28. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFLO_2015_52_6 .
24. Платон. Собрание сочинений в 4 т. / общ. редакция А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. Т. 1.– М.: Мысль, 1994. – 342 с.
25. Попов Ю.В., Пичиков А.А. Особенности суицидального поведения у подростков (обзор литературы) / Ю.В. Попов, А. А. Пичиков // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. М.В. Бехтерева, 2011. №4. – С. 4-8.
26. Реан А. А. Психология личности / А. А. Реан. – СПб: Питер, 2013. – С. 61.
27. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – СПб: Питер, 1999. – С. 15 – 17.
28. Сабунаева М. Л. Руководство по организации психологических служб для ЛГБТ : методические рекомендации / М. Л. Сабунаева. – СПб: Питер, 2014. – 76 с.
29. Свааб Д. Мы - это наш мозг. От матки до Альцгеймера / Д. Свааб. – СПб: Ивана Лимбаха, 2019. – С. 91 – 108.
30. Сименс Х. Практическое руководство для гештальт-терапевтов / Харм Сименс. – СПб: Издательство Пирожкова, 2008. – С. 89 – 94..
31. Харгаден Е., Левелин С. Проблемы, связанные с рождением и воспитанием детей // «Розовая психотерапия»: Руководство по работе с сексуальными меньшинствами / Под ред. Д. Дейвиса, Ч. Нила. — СПб.: Питер, 2001. – 208 с.
32. Ходаківський М. Д. Протидія дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в Україні / М. Д. Ходаківський // Держава і право. Юридичні і політичні науки. - 2014. - Вип. 66. - С. 297-307. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_66_37 .

33. Шваб А. Недостижимая безопасность: Повседневная жизнь геев и лесбиянок / А. Шваб, Р. Кухар. – Любляна: Политика, 2005. – С. 95 – 96.
34. Boswell J. Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality / J. Boswell. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 120
35. Ciocca G, Tuziak B, Limoncin E, Mollaioli D, Capuano N, Martini A, Carosa E, Fisher AD, Maggi M, Niolu C, Siracusano A, Lenzi A, Jannini EA. Psychoticism, immature defense mechanisms and a fearful attachment style are associated with a higher homophobic attitude. *J Sex Med* , 2015. — P. 12.
36. Faderman L. *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth Century America*. New York, 1991. – P. 31.
37. Gregory Herek. Homophobia // *Encyclopedia of Homosexuality* : / Edited by Wayne Dynes. — N. Y. : Garland Publishing, 1990. — P. 552—555.
38. Halperin D. Homosexuality / D. Halperin. // *The Oxford Classical Dictionary*. – 2002. – №3. – P. 12.
39. Hudson, W. W., & Ricketts, W. A. A strategy for the measurement of homophobia. *Journal of Homosexuality*, 1980, – №5. – P. 356–371.
40. Kimmel M. Masculinity as homophobia: Fear, shame and silence in the construction of gender identity. / M. Kimmel. // *Toward a new psychology of gender*. – 1997. – P. 223 – 242.
41. Marcus, Eric. *The Old Timers* — Barbara Gittings and Kay Lahusen // *Making History: The Struggle for Gay and Lesbian Equal Rights, 1945—1990: An Oral History*. — New York: HarperPerennial, 1992. — P. 224. — 532.
42. Myers D. *Psychology* / D. Myers. // *Worth Publishers*. – 2006. – №8. – P. 11.
43. Resolution on homophobia in Europe [Electronic resource] // *European Parliament: [official web portal]*. – Access mode:

<https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2006-0018&language=EN> .

44. Schoon I., Jones E., Cheng H., Maughan B; Jones; Family hardship, family instability, and cognitive development (англ.) // Journal of Epidemiology & Community Health journal. — 2011. — № 66. — P. 716—722.
45. Tristram H. Scientific controversies: case studies in the resolution and closure of disputes in science and technology. — Cambridge University Press, 1987 – №4. – P. 24.
46. Troiden R. T. The Formation of Homosexuality Identities // Journal of Homosexuality. 1989. №2. P. 43—73.
47. Vittorio Lingiardi, Nicola Nardelli. Negative Attitudes to Lesbians and Gay Men: Persecutors and Victims // Emotional, Physical and Sexual Abuse. — Cham: Springer International Publishing, 2014. — P. 33—47.
48. Weinberg G. Society and the Healthy Homosexual / George Weinberg. – Norwell: Anchor Press, 1973. – 148 c.
49. Williams W. The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture / W. Williams. – Boston: Beacon, 1988. – P. 344 .

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета

«Визначення прояву нетерпимості»

Шановний респонденте! Просимо Вас прийняти участь в опитуванні. Уважно прочитайте кожне запитання і можливі варіанти відповіді до нього. В анкеті немає правильних або неправильних відповідей. Виберіть той варіант, який найбільше відповідає Вашій думці. Просимо відповідати відверто і працювати самостійно. Результати будуть використані в узагальненому вигляді у науковій роботі.

Запитання

1. Як ви вважаєте, питання виховання толерантності важливе у сучасному суспільстві?

- a) Так, толерантність, є невід'ємною частиною гуманного ставлення у суспільстві
- b) Ні, тому що толерантне ставлення нічого не змінить

2. У чому, на Вашу думку, полягає різниця між толерантністю і терпимістю?

---

3. Як називається сексуальна орієнтація, при якій людина вважає за краще у романтичних відносинах одностатевих партнерів?

- a) Гомосексуальність
- b) Гомосексуалізм
- c) Нетрадиційна сексуальна орієнтація

4. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що дії ЛГБТ-спільноти спрямовані на руйнування інститутів сім'ї та шлюбу?

- a) Так і є
- b) Ні, це неправда
- c) Мені байдуже

5. Що Ви відчуваєте, коли у Вашому місті з'являються діаспори інших національностей, будують мечеті, відкривають крамниці?

- a) Нічого, вони мені навіть цікаві, чим більше різних культур, тим цікавіше
- b) Намагаюся їх не помічати, поки вони мене не зачіпають
- c) Вважаю, що усі зобов'язані жити на своїй землі

6. Чи легко Ви знаходите спільну мову з людьми, з іншими, ніж у Вас, звичаями / традиціями?

- a) Так, легко. Я знайду спільну мову з ким завгодно, і подібні критерії цьому не перешкода
- b) Ні, часом мені важко це зробити, тому що ми різні
- c) Я не звертаю уваги на такі речі.

7. Уявіть, що Ваша дитина / близька людина слухає агресивну / неналежну, на Ваш погляд, музику. Ваші дії:

- a) Нічого не зроблю. Він має право слухати будь-яку музику. Я теж іноді слухаю щось дивне.
- b) Буду гніватися, але промовчу. Він сам повинен зрозуміти
- c) Розповім про гарну музику, він повинен мати чудовий смак

8. У Вас по сусідству живе одностатева пара. Ваші дії:

- a) Познайомлюся, може вони цікаві люди
- b) Нехай живуть, тільки б мене, і мою сім'ю, не чіпали
- c) Буду намагатися максимально відгородити свою сім'ю від спілкування з ними

9. Ви коли-небудь проявляли нетерпимість до представників будь-якого з меншин?

- a) Ніколи;
- b) Так, за національною ознакою;
- c) Так, за майновою ознакою;
- d) Так, за іншими ознаками _____
- e) Мені це нецікаво

10. Ваш найкращий друг сказав, що він гей. Ваша реакція?

- a) Скажу, що це неправильно. Ми не зможемо більше спілкуватися ..
- b) Скажу, що його відвертість нічого не змінює, він такий же гарний друг.

11. Чи готові Ви заступитися за людину, по відношенню до якого вчинили несправедливо (образили морально чи фізично)?

- a) Так
- b) Ні
- c) Це не моя справа

12. У гостях ви зустрічаєте людину похилого віку, яка критикує сучасне молоде покоління і водночас звеличує минулі часи. Як Ви зреагуєте?

- a) Розпочну суперечку
- b) Спокійно намагаюся пояснити, що це неправильно, тому що зараз вже інший час і інші цінності
- c) Піду раніше від гостей, під пристойним приводом;
- d) Ваш варіант _____

13. Чи приймали Ви участь у наступних діях? (Можна обрати декілька варіантів відповіді)

- a) Так, у розповсюдженні будь-якого виду образливої символіки у вигляді листівок, плакатів, написів
- b) Так, у мітингах, зборах та ін. публічних виступах проти національних, релігійних або секс-меншин
- c) Так, у публікаціях в пресі, образливих для будь-якої національності релігії або секс-меншин
- d) Так, у прямому фізичному насильстві (побиття і т.п.)
- e) Ні, не приймав(ла) участі

14. Ваші друзі саркастично жартують щодо гомосексуалів, явно адресуючи ці жарти хлопцю, який стоїть дуже близько до вашої компанії, аби усе почути. Ваші дії

- a) Скажу, щоб вони говорили не так голосно
- b) Посміюся разом з ними, адже жарти дійсно смішні

- c) Буду намагатися якомога швидше змінити тему розмови, тому що мені ця ситуація неприємна

15. Ви і компанія Ваших друзів, вирішуєте піти кудись відпочити у п'ятницю, ввечері. Один із Ваших друзів, пропонує сходити у бар, а інший - говорить, що тоді не зможе з вами піти, тому що сп'янілі алкоголем люди проти його віросповідання. Ваші дії:

- a) Скажу, що тоді ми взагалі нікуди не підемо.
- b) Прокоментую, що це досить дивне віросповідання
- c) Запропоную сходити у кіно або просто повечеряти, адже відпочинок з друзями цікавий і без алкоголю
- d) Промовчу. Ця ситуація вирішиться і без мене.

Казка

Народилось якось на світ фіолетове кошеня, на ім'я Фуго. Він ще не знав, що мати фіолетове забарвлення вважалось досить незвичайним. Перші дні свого життя він лише невміло пізнавав світ, спираючись лише на своє чуття. Найвиразніше він відчував серцебиття своєї матері, а також братів і сестер. Світ здавався йому_____

І ось одного разу, одним сонячним ранком, він відкрив очі. Спочатку усе навколо не мало якихось чітких образів, він бачив лише яскраві плями. Але коли він трохи звик до своїх нових можливостей, то побачив свою маму, братів і сестричку. Мама була гарна, пухнаста кішечка, а поруч з нею були інші малюки - троє кошенят. Одне - чорне, з рудою плямою на носику, інше - біле, як сніг, а третє - руде, як сонце. Фіолетове кошеня було раде своїм братам і сестричці, воно посміхнулося і повільно попрямувало до них_____

Йшов час, фіолетове кошеня піростало. Мама навчила його полювати, що виходило у нього досить таки непогано. Тільки ось воно до сих пір не розуміло, чому інші коти, коли вперше бачили його, так дивно на нього дивились. Що не так? Фуго не мало стикався зі схожими поглядами, адже він з його сім'єю не сиділи на місці, а весь час подорожували. Їм вдавалось знайти укриття то під дахом будинку, то під навісом якогось старого магазину, то в парку, де завжди було весело, тому що життя кипить так невтомно. І ось одного разу, коли

вони знову попрямували в той самий улюблений парк, Фуго побачив жабеня біля ставка, і почав на нього грайливе полювання. Стрибок! Мимо! Жабеня завело малюка у воду. Яке жахіття, тепер він увесь мокрий! Малюк опустив очі, у бажанні розглянути у воді того самого жабеня. Але побачив лише своє відображення_____

Фуго, не дивлячись на те, що вже давно став дорослим котом, як би далеко він не заходив зі своєю сім'єю, любив повертатися у той самий парк і спостерігати як граються людські дитинчата. І якимось, одного разу, до нього підбігла маленька дівчинка, Фуго навіть не встиг зреагувати, як вона_____

Фуго відкрив очі, солодко позіхнув, направивши мордочку на зустріч променям весняного сонця. З тієї самої зустрічі, у парку, минуло вже дві весни_____

КІНЕЦЬ

Психолінгвістичні маркери

Позитивні		
<i>Когнитивні (КП)</i> $\Sigma = 7$	<i>Емоційні (ЕП)</i> $\Sigma = 10$	<i>Поведінкові (ПП)</i> $\Sigma = 13$
1. Помітила, що він особливий (3) 2. Це не означає, що я гірше інших (2) 3. Вирішив, що це і є його «родзинка» (1) 4. Переконався, що він живе у любові (1)	1. Любили (+4) 2. Відчув любов і ніжність (2) 3. Відчув себе одним із них (1) 4. Радів своїй незвичайності (1) 5. Почуття гордості (1) 6. Це не злякало кошеня (1)	1. Пестити і обіймати (3) 2. Несподівано поцілувала (2) 3. Зовсім не помічали того, що він фіолетовий (2) 4. Приносила йому смаколиків (2) 5. Не кривдили (1) 6. Почав підлещуватися (1) 7. Почала захоплюватися (1) 8. Побажала йому всього найкращого і відпустила (1)
Нейтральні		
<i>Когнитивні (КНт)</i> $\Sigma = 29$	<i>Емоційні (ЕНт)</i> $\Sigma = 1$	<i>Поведінкові (ПНт)</i> $\Sigma = 8$
1. Здивувався, що кошеня незвичайне (8) 2. Здивувався власному забарвленню (5) 3. Прийняли його (4)	1. Трохи збентежило (1)	1. Здивовано роздивлялася (3) 2. Уважно вдивлявся в своє відображення (2) 3. Сім'я мовчки

<p>4. Не розумів того, що він фіолетовий (4)</p> <p>5. Може я і справді не такий як усі? - подумав він (3)</p> <p>6. Відрізнявся (3)</p> <p>7. Вирішив чекати (2)</p>		<p>спостерігала (1)</p> <p>4. Собаки гавкнули і побігли по своїх справах (1)</p> <p>5. Побажала йому всього найкращого і відпустила (1)</p>
Негативні		
<p><i>Когнітивні (КН)</i></p> <p>$\Sigma = 8$</p>	<p><i>Емоційні (ЕН)</i></p> <p>$\Sigma = 7$</p>	<p><i>Поведінкові (ПН)</i></p> <p>$\Sigma = 16$</p>
<p>1. Він зрозумів, чому інші коти так дивно на нього дивилися (6)</p> <p>2. Зрозумів, що в житті все не так легко, особливо, коли ти не такий як всі (1)</p> <p>3. Відчув, що він один у цьому світі (1)</p>	<p>1. Злякався (3)</p> <p>2. Засмутився (2)</p> <p>3. Світ здавався тривожним і злим (1)</p> <p>4. І це його гнітило (1)</p>	<p>1. Дивно спостерігають, витріщаються (8)</p> <p>2. Подряпав її та втік (2)</p> <p>3. Відштовхнула (1)</p> <p>4. Став навдибки (1)</p> <p>5. Відвернулися (1)</p> <p>6. Перегородив дорогу (1)</p> <p>7. Його забарвлення часом змушувало постояти за себе (1)</p> <p>8. Собаки гавкнули і побігли по своїх справах (1)</p>